

גילוי אליהו במשנת קידושינ*

קידושינ א, ז'

כָּל מִצְוֹת הָאֵב עַל הַבֵּן, הָאֲנָשִׁים
חַיִּיבִים וְהַנְּשִׁים פְּטוּרוֹת.
וְכָל מִצְוֹת הַבֵּן עַל הָאֵב, אֶחָד
אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיִּיבִין.
וְכָל מִצְוֹת עֲשֵׂה שֶׁהַזְּמַן גְּרָמָה,
אֲנָשִׁים חַיִּיבִין וְהַנְּשִׁים פְּטוּרוֹת.
וְכָל מִצְוֹת עֲשֵׂה שֶׁלֹּא הַזְּמַן גְּרָמָה,
אֶחָד אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיִּיבִין.
וְכָל מִצְוָה בְּלֹא תַעֲשֶׂה בֵּין שְׁהַזְּמַן
גְּרָמָה וּבֵין שֶׁלֹּא הַזְּמַן גְּרָמָה, אֶחָד
אֲנָשִׁים וְאֶחָד נָשִׁים חַיִּיבִין, חוּץ
מִיבֵל תִּשְׁחִית וּמִבֵּל תִּקְוֶה וּמִבֵּל
תִּטְמָא לַמֵּתִים:

בין חכם לנביא

המשנה המפורסמת בקידושינ מלמדת על שתי קבוצות של מצוות שיש להן משמעות במסגרת המשפחה. "כל מצוות האב על הבן האנשים חייבים והנשים פטורות. כל מצוות הבן על האב אחד אנשים ואחד נשים חייבין..."

נראה שניסוח הכללים האלה מעוצב בהשראת הפסוק החותם את ספרי הנביאים ומתאר את שליחותו של אליהו הנביא לעתיד לבוא:

הִנֵּה אֲנִי שֹׁלֵחַ לְכֶם אֶת אֱלִיָּה הַנָּבִיא לְפָנַי בּוֹא יוֹם ה' הַגָּדוֹל וְהַנּוֹרָא: וְהָשִׁיב לָב אָבוֹת עַל בָּנִים וְלֵב בָּנִים עַל אָבוֹתָם פֶּן אָבוֹא וְהִפִּיתִי אֶת הָאָרֶץ חֲרָם: מלאכי ג, כג-כד

שני המקורות עוסקים ביחסי אבות ובנים, ושניהם מביעים את ההדדיות שבמערכת יחסים זו על ידי חזרתו של המשפט הראשון בהיפוך ("אבות על בנים" – "האב על הבן" לעומת "בנים על אבותם" – "הבן על האב"). נוסף על כך, במשנה, כמו בפסוק, היחס שבין האבות לבין הבנים מתואר באמצעות המילה "על".²

* תודתי לידידי היקר ברוך שיח שהשקיע זמן רב כדי להפוך את הדברים למאמר מוגמר ומגובש.

<u>מלאכי ג, כד</u>	<u>קידושין א, ז</u>
והשיב לב	מצות
אבות	האב
על	על
בנים	הבן
ולב	ומצות
בנים	הבן
על	על
אבותם	האב

מה משמעות הדמיון של המשנה לפסוק? מה רצה בעל המשנה ללמד באמצעות יצירת זיקה אינטרסקטואלית בין שני המקורות?

הפסוק מתאר מציאות של ניכור בין האבות ובין הבנים. אליהו, כשיבוא, יקרב את האבות והבנים וישיב את מערכת היחסים על כנה. ההבדל העיקרי בין שני המקורות הוא שתחת הקרבה ו"השבת הלב" בנבואת מלאכי ישנן במשנה ה"מצות" שבין האב לבנו. לכאורה זהו ניגוד חריף, אבל התבוננות בתוכנו של מצוות אלו, כפי שהן מפורטות בתוספתא, מאירה את הקשר שבין המקורות באור חדש:

אי זו היא מצות הבן על האב: מאכיל ומשקה מלביש ומכסה מוציא ומכניס ומרחיץ את פניו ידיו ורגליו...

אי זו היא מצות האב על הבן: למולו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אישה ויש אומ' אף להשיטו בנהר.

תוספתא, קידושין א, יא

המצוות המגדירות את החובות ההדדיות הן מימוש של חזון התקרבות האבות והבנים. על הבן מוטלות חובות המבטאות את תפקידו ומעמדו כבן – כיבוד האב ודאגה לשלומו, ואילו האב ממלא את תפקידו בקיום חמש מצוות שיש בהן כל היסודות הנדרשים לקיומו החומרי של הבן ולהתפתחותו הדתית. מחד גיסא, הבן מוכשר להיות החוליה הבאה בשלשלת הדורות – הוא מוכנס לברית באמצעות המילה ולומד תורה לשם קיום אורח חיים דתי. מאידך גיסא, לצורך קיומו הגשמי של הבן, על האב ללמדו אומנות ולהשיאו אישה כדי שיוכל להתפרנס ולהקים משפחה משלו.³ אנו רואים כאן מערכת של הדדיות – תפקיד הבן לכבד את אביו ולדאוג לצרכיו ותפקיד האב להכשיר את בנו לחיים.

הרב אברהם יצחק קוק משווה במאמרו "חכם עדיף מנביא"⁴ בין דמותו של הנביא, בעל החזון הכללי, לבין דמות החכם, איש הפרטים. נראה שאפשר להיעזר באבחנתו כדי לתאר את המעבר מהתנ"ך למשנה בנושא זה – הנבואה במלאכי מציגה חזון כללי של קרבה בין

אבות לבנים ואילו המשנה מציעה דרך מוגדרת ומפורטת לאפיון מערכת היחסים הזאת ולעיצובה.

המשך השושלת מאב לבן, כחלק מהברית שבין עם ישראל לאלוהים, קשורה גם לישיבה של עם ישראל על אדמתו:

וְשִׁמְתֶם אֶת דְּבַרֵי אֱלֹהִים עַל לִבְכֶם... וְלִמְדֶתֶם אֹתָם אֶת בְּנֵיכֶם לְדַבֵּר בָּם בְּשִׂבְתְּכֶם בְּבֵיתְכֶם וּבְלֶכְתְּכֶם בְּדֶרֶךְ יְבִישֶׁכֶם וּבְקוֹמֶכֶם... לְמַעַן יִרְבוּ יְמֵיכֶם וְיָמֵי בְנֵיכֶם עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאַבְרָהָם לֵאמֹר לְהֵם כִּימֵי הַשָּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ:

דברים יא, יח-כא

אם נשוב ונתבונן בפרטי החיוב של האב כלפי הבן על פי התוספתא לעיל נמצא כי במצוות אלו באים לידי ביטוי הן המשכיות המסורת והן קיום הברית, שני הנושאים המאפשרים את הקרבה בין ישראל לה'. ברית המילה, המצווה הראשונה ברשימת המצוות, מכניסה את הבן לברית בין ישראל לה'.⁵ בתלמוד תורה האב המלמד את בנו תורה זוכר את "תורת משה" ומעביר את המסורת והברית מדור לדור. פדיון הבן גם הוא משמש להכנסת הבן לשושלת באמצעות הנחלת התודעה ההיסטורית שבזכירת האירוע המכונן של העם ואלוהיו – יציאת מצרים.⁶

מתברר שהעברת המסורת והכשרת הבן אינם מעשים חד-צדדיים. האב מעניק לבן, והבן מצדו מכבד את אביו. לשם המשכיות המסורת נדרשים שני הצדדים, ויחד הם מהווים חוליה אחת בשרשרת הדורות האיתנה.

נוחלים את הארץ

כמו העברת המסורת מאב לבן, גם הפסוק שאנו עוסקים בו, "והשב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם..." קשור לישיבת עם ישראל בארצו. הפסוק מסיים במילים "פן אבוא והכיתי את הארץ חרם". כלומר, אי קיום שליחותו של אליהו לקירוב הבנים ואבותיהם מביא לאי קיום הברית שנכרתה בחורב, הברית על הארץ.⁷

בדומה לקשר זה, גם במשנה בקידושין, מיד לאחר רשימת המצוות המבדילות בין נשים לגברים והמצוות שבין אבות לבנים, נזכר הקשר בין שמירת המצוות לארץ ישראל.

כָּל הַעוֹשֶׂה מִצְוַת אַחַת, מְטִיבִים לוֹ וּמְאַרְיָכִין לוֹ יָמָיו וְנוֹחַל אֶת הָאָרֶץ. וְכָל שֹׁאֵינוֹ עוֹשֶׂה מִצְוַת אַחַת, אֵין מְטִיבִים לוֹ וְאֵין מְאַרְיָכִין לוֹ יָמָיו וְאֵינוֹ נוֹחַל אֶת הָאָרֶץ.
קידושין א, י על פי כתב יד קויפמן

לפי המשנה, לכל אחת מהמצוות נודעת השפעה על הקשר בין האדם לארץ.⁸ המשנה, התולה את נחלת הארץ בקיום המצוות, מבוססת על הפסוקים המופיעים מיד אחרי עשרת הדיברות שבספר דברים:⁹

וְאַתָּה פֹּה עֹמֵד עִמְדִי וְנֹדְבָרָה אֵלַיךְ אֵת כָּל הַמִּצְוָה וְהַחֲקִים וְהַמְשַׁפְּטִים אֲשֶׁר תִּלְמְדֵם וְעָשׂוּ בְּאָרְץ אֲשֶׁר אָנֹכִי נֹתֵן לָהֶם לְרִשְׁתָּהּ... בְּכֹל הַדְרֹךְ אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲתֶכֶם תֵּלְכוּ לְמַעַן תַּחְיִיוּ וְטוֹב לָכֶם וְהֶאֱרַכְתֶּם יָמִים בְּאָרְץ אֲשֶׁר תִּירְשׁוּן:

דברים ה, כח-ל

חיי השפע בארץ מותנים בקיום הברית, בשמירת החוקים והמשפטים. לעומת זאת, אם לא יושב "לב הבנים על האבות" ולא יקוימו מצוות האב על הבן תבוא הפורענות שמלאכי מתנבא עליה בסוף הפסוק: "...פן אבוא והכיתי את הארץ חרם", ובסגנונה של המשנה: "וכל שאינו עושה מצוה אחת אין מטיבים לו ואין מאריכין את ימיו ואינו נוהל את הארץ".¹⁰ בדומה לכך מופיע בהמשך המשנה:

כָּל שֵׁשָׁנוּ בְּמִקְרָא וּבְמִשְׁנָה וּבְדִרְכֵי אֶרֶץ, לֹא בְּמִהְרָה הוּא חוֹטֵא, שֶׁנֶּאֱמַר (קהלת ד) וְהַחוֹט הַמְשַׁלֵּשׁ לֹא בְּמִהְרָה יִנְתַּק. וְכֹל שֶׁאֵינוֹ לֹא בְּמִקְרָא וְלֹא בְּמִשְׁנָה וְלֹא בְּדִרְכֵי אֶרֶץ, אֵינוֹ מִן הַיְשׁוּב.

הרב וולפיש¹¹ ציין ש"מקרא, משנה, דרך הארץ"¹² הם חלק ממצוות האב על הבן (על פי פירוט התוספתא) וממילא המשנה כאן קשור למשנה זו. לפי הצעתנו לעיל, הקשר בין המשניות הוא שאי קיום מצוות האב על הבן משמעותו אי השבת לב אבות על בנים. על פי הפסוק במלאכי הדבר הזה מביא לידי חרם בארץ, ובמשנה "אין זה הישוב".¹³ נמצא, לפי דברינו, ששני החלקים במחציתו השנייה של הפרק מקבילים לשני החלקים של הפסוק במלאכי.

נספח – בין פרשנות המשנה לפרשנות הראשונים

משמעותה של המילה "על", המופיעה פעמיים בפסוק בו אנו עוסקים, "והשיב לב אבות על בנים, ולב בנים על אבותם", היא "אל"¹⁴. כלומר, הפסוק מתאר את הקרבה שעתידה להיווצר בין האבות לבנים כשליכם של אלו ישוב ויתקרב לליכם של אלו. ברם כמה מהמפרשים סטו מפרשנות זו, שנראית כדרך הפרשנות שנקטה המשנה, ופירשו את הפסוק¹⁵ על פי מקומו בהקשר הרחב של הפרק. התבוננות במסר של הפרק תעלה שמדובר בו על שיבת עם ישראל לה'. כפי שמתואר בפסוקים קודמים:

שְׁמַרְתֶּם שׁוּבוּ אֵלַי וְאֶשׁוּבָה אֲלֵיכֶם אָמַר ה' צְבָאוֹת נְאֻמְתָּם בְּמַה נָּשׁוּב׃

מלאכי ג, ז

לכן נטו המפרשים לראות בפסוק "והשיב לב אבות" מעין תגובה לתחילת הפרק, תיאור של שיבת עם ישראל לה' ולא שיבת אבות לבנים ובנים לאבות.

ברצוני להציע אפשרות נוספת: נראה כי בעקבות המשנה אפשר להציע פרשנות לפסוק במלאכי המותירה את פשוט הפסוק על כנו וכמו כן מאפשרת להבין את מקומו בתוך ההקשר הרחב של הפרק. לשם כך, יש לשים לב כי התקרבות בין האבות לבנים היא המביאה, בסופו של דבר, לקרבה בין עם ישראל לקב"ה. התשובה לשאלת העם "במה נשוב" (מלאכי ג, ז) היא:

זָכְרוּ תּוֹרַת מֹשֶׁה עֲבָדַי אֲשֶׁר צִוִּיתִי אוֹתוֹ כְּחֹרֵב עַל כָּל יִשְׂרָאֵל חֲקִים וּמִשְׁפָּטִים׃

לזכור את "אשר צווה בחורב" פירושו לשמר את זיכרון הברית בין עם ישראל לקב"ה, ברית שעם ישראל מקיים את חלקו בה באמצעות המצוות (דברים ה, ב-ג). על פי ההצעה שלנו, המשנה רואה ב"השבת לב" של האבות והבנים קרבה שכאמור יש בה גם פן מצוותי, מהלך המראה את הדרך לתשובה – חזרה אל הקב"ה. הקרבה המבוטאת במצוות היא בין היתר הזכירה, העברת המסורת מאב לבן ושמירת הברית שנכרתה בסיני – ברית המאפשרת את חזרת העם לאלוהיו.

¹ על פי כתב יד קויפמן. וכך הוא הנוסח גם בשאר עדי הנוסח המשקפים את הנוסח הארץ-ישראלי של המשנה. בנוסח הבבלי של המשנה, במקום "מצוות האב על הבן" כתוב "מצוות הבן על האב", ובמקום "מצוות הבן על האב" מופיע "מצוות האב על הבן".

2 בהמשך תידון הוראת המילה "על" בהקשר הזה.
 3 ידידי אמנון דוקוב העיר לי שהחיוב "להשיאו אישה", סוגר את מעגל החיים ומתחיל מחזור חדש.
 מעתה הבן שב והופך להיות האב.
 4 אורות, ירושלים תשנ"ג, עמ' קכ-קכא.
 5 כזכור, אליהו הוא הנשלח להשיב את לב האבות והבנים זה לזה – ואכן קיימת מסורת שאלהו הנביא מופיע בכל ברית מילה. ראה פסיקתא דרב כהנא (הוצאת מגדלבוים) כח, ד, ד"ה תן חלק, ופרקי דרבי אליעזר (הוצאת היגר) כ.
 6 ראה שמות יג, יד-טו.
 7 ראה לשון הפסוק: "ושמרת את חקיו ואת מצותיו אשר אנכי מצוך היום... ולמען תאריך ימים על האדמה אשר ה' אלוהיך נתן לך כל הימים" (דברים ד, מ).
 8 הדברים באים על רקע המשנה הקודמת, משנה ט, המחלקת בין מצוות הנהגות בארץ בלבד לבין מצוות הנהגות גם בחוץ לארץ. משנה י מוסיפה שלכל המצוות יש השפעה על ארץ ישראל, "כל העשוה מצות אחת... נוהל את הארץ".
 9 ראה גם דברים ד, מ. מכאן עולה עוד ביטוי לזיקה אינטרסקואלית בין המשנה למקרא. על הזיקה שבין המשנה לספר דברים כבר עמד אלבק, ראה ח' אלבק, משנה נשים, עמ' 413.
 10 בלשון התוספתא הניגוד ל"עושה מצוה אחת" חריף עוד יותר: "וכל העובר עבירה אחת מריעין לו, ומקטפין את ימיו, ואין נוהל את הארץ" (תוספתא קידושין, הוצאת ליברמן, א, יג).
 11 וולפיש, ראש השנה, עמ' 45-46.
 12 "דרך ארץ" כאן מתבארת כאומנות, בניגוד לדעת הרמב"ם המפרש: "הוא שתהיה חברותו עם בני אדם חברות נאה בעדינות ובנמוס" (רמב"ם, פירוש המשנה, מהדורת קאפה, עמ' קצט). כל שאר הופעות הביטוי "דרך ארץ" במשנה הן במובן של אומנות כמו במסכת אבות ב, ב; ה; ג, יז; ו, ה, ובהקשר של מניעה מחטא וחיבור לתורה כמו: "רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עון וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון" (משנה אבות ב, ב).
 13 בכתבי היד של המשנה, בדומה לפסוק, מובא רק החלק השלילי של הכלל. בדפוסים, לעומת זאת, נוסף גם חלק חיובי לפניו: "כל שישנו במקרא ובמשנה ובדרך ארץ...".
 14 מילון אבן שושן עמ' 1919, אחד מהמובנים של "על" שהובא "אל – בכיוון למקום מסוים". "על" מופיע במשמעות זו בהקשרים שבהם מופיע הפועל "שב", כגון "כי בשובכם על ה'" (דברי הימים ב ל, ט), "וישב בצר לו על ה' אלוהי ישראל" (שם, טו, ד) ראה גם משלי כו, יא; קהלת א, ו; איוב לד, טו; תהלים לה, יג.
 15 ראה נגן, גילוי אליהו, עמ' 48-50.